

Josip Anić, Sonja Podgorelec
Institut za migracije i narodnosti
Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

PSIHIČKE TEGOBE PROGNAI I IZBJEGLE DJECE

SAŽETAK

Negativne emocionalne reakcije, koje se temelje ne kognitivnom vrednovanju individualne ratne opasnosti, pojavile su se u prognane i izbjegle djece ispitanika još dok su se nalazili u svojim domovima te su se nastavile i tijekom bijega. Najizrazitije emocionalne smetnje očituju se u stalnom osjećaju napetosti, bezvoljnosti, povlačenju u sebe, apatiji. Većina vrsta emocionalnih tegoba izrazitija je u prognaničke nego u izbjegličke djece. To je razumljivo s obzirom na različitost glavnih izvora strahova u jedne i druge skupine (avionski napadi i zračne uzbune, paljenje stambenih i gospodarskih zgrada u usporedbi sa uznemirujućim vjestima u mas medijima). Dob, spol i dužina izbjegličkog statusa djece utječu na razliku u doživljavanju opasnosti i emocionalnoj reakciji i ponašanju. Ustanovljena je značajna statistička povezanost između samoopaženih dječjih emocionalnih promjena i roditeljskih izjava o njima. Ipak, većina roditelja smatra da akutne dječje tegobe neće ostaviti ozbiljnije trajnije posljedice. U tom smislu dječaci predstavljaju rizičnijuskupinu nego djevojčice.

Egzil je već svojim postankom i značenjem teška riječ: ex sole ire - "ići sa sunca". U sjenu. U nevide. U propast. Egzil je odlazak u tamu. U nepovrat. Odlazak s rodne grude znači jednostavno "odlazak sa sunca".

Vinko Grubišić: Hrvatska književnost u egzilu

Uvod

Kada ekstremni srpski nezadovoljnici u Hrvatskoj (početkom ljeta 1990) započinju "balvansko iskolčavanje" granica "srpskih krajina", zapravo kada započinju s drastičnim zastrašivanjem hrvatskih susjeda, započinje i pojedinačno napuštanje mjesta stalnoga boravka u kriznim područjima i sklanjanje hrvatskoga življa kod rodbine i prijatelja u mirnijim krajevima. Neki se sklanjaju u neposrednoj sigurnijoj okolini, a drugi bogme potežu i u inozemstvo. Tada se takve pojedinačne odluke mnogima čine nepotrebnim i pretjeranim, te ih smatraju luksuzom imućnijih. Ni vlasti ni javnost tome ne pridaju osobitu važnost, pa se takva rješenja smatraju osobnim izborom. Poslije će se vidjeti da ti pojedinačni samoinicijativni odlasci na sigurnije mjesto bijahu tek prethodnica masovnih izгона i tjeranja ljudi u nepoznato, odnosno - kako ćemo početi govoriti - "etničkog čišćenja".

Kada se poslije kratkotrajnog izleta u Sloveniju bog Mars zaustavio u Hrvatskoj, a ratni oganj rasplamsao "Lijepom Našom", prijetnje i teror nad nesrpskim stanovništvom rastu, a zbjegovi životno ugroženih i prognanih postaju masovni. Imperijalistički san o "Velikoj Srbiji" ("Svi Srbi moraju da žive u istoj državi" i "Gde je i jedan srpski grob - tamo je Srbija") zapalio je oganj i u onih koji započeti rat u Hrvatskoj nisu tada još smatrali "svojim" (bosansko-hercegovačkim). Zvjerstva, razaranja, palež, pljačka poprimaju neslućene razmjere, a povorke beskućnika se udvostručuju...

Iako između izbjeglica, prognanika, raseljenika postoji terminološka i pravna različitost, ovdje se tim razlikama ne kanimo šire baviti. Prema razlozima zbog kojih su se ljudi odlučili napustiti svoje mjesto stalnoga boravka ili morali bježati, stupnju opasnosti s kojim su bili suočeni, te osobito prema iskustvu pritiska i zlostavljanja, Mesić (1992) pravi ovu tipologiju našega hrvatskog izbjeglištva/prognaništva: I. "predbjeglice", II. pseudoizbjeglice, III. iznuđene izbjeglice, IV. izbjeglice pred ratnim razaranja i okupacijom, V. prognanici, VI. zarobljenici-izbjeglice. Mesić i pored toga drži da se općenito može govoriti o izbjeglicama u užem značenju (kada je riječ o osobama izbjeglim u stranu zemlju) i širem (unutarnjim izbjeglicama, uključivo i prognanike).

Prihvatajući Mesićevo posve prihvatljivo razlikovanje u ovom ćemo radu sve izbjeglice iz Republike Bosne i Hercegovine (opravdano) zvati "izbjeglicama", a one iz Republike Hrvatske (dijelom neopravdano) "prognanicima".

Prema podacima Ureda za prognanike i izbjeglice Vlade Republike Hrvatske broj se izbjeglica od prvih progona i bježanja neprestano povećavao, tako da je u prosincu 1991. iznosio već preko 700.000, a poslije samo nekoliko masovnijih kohorti iz Bosne i Hercegovine popeo se i iznad 750.000. Toliki broj beskućnika nije se, naravno, mogao smjestiti isključivo u Hrvatskoj, pa ih je nejednak broj našao utočište u Mađarskoj, Sloveniji, Austriji, Njemačkoj, Češko-Slovačkoj, Italiji, pa i u udaljenijim zemljama.

Bez obzira što se broj tijekom vremena mijenjao, iz podataka istog izvora daje se zaključiti da je u strukturi svih izbjeglica najbrojnija skupina bila dječja (Weekly Bulletin No. 11). Naime, od ukupnog broja svih izbjeglica oko 20% bila su djeca predškolske dobi (do 6 godina) i još preko 35% školskog uzrasta (6 do 18 godina).

Povijest i legenda govore nam da je izbjeglištvo, prognanstvo, egzil uvijek bilo krajnje tragično i traumatizirajuće iskustvo, koje je - kako Grubišić u motu kaže - bilo "odlazak sa sunca". Izvan svake je dvojbe, da je egzil krajnje tragično i traumatizirajuće iskustvo koje ugrožava ljudsku samobitnost (Vizek-Vidović, 1992-156). U njemu se radikalno očituju udari na sva tri aspekta čovjekova bića - biološki, socijalni, psihološki - i tako kumulativno djeluju i na razvoj ličnosti i na cjelokupno ponašanje. Razumljivo je stoga mišljenje Steina (1986) da su prognanici i izbjeglice poseban "sociopsihološki tip" (rekli bismo, saturiran gorkim iskustvom, specifičnim uvjetima egzistiranja i neizvjesnom perspektivom).

Tumačeći rezultate svoga istraživanja Marina Ajduković (1991) navodi nalaze Jablenskoga i suradnika (1991) o najčešćim znakovima poteškoća psihosocijalne adaptacije

prognanika (među kojima su: visoka razina straha, napetost, razdražljivost, apatija, tuga, bijes, agresija, nasilno ponašanje i dr.), pa kaže da su najveći broj opisanih činitelja i znakova i sami potvrdili svojim istraživanjem (1991:17).

Za razliku od Steina, koji sve prognanike bez obzira na različite kulturalne, etničke i povijesne specifičnosti vidi kao "sociopsihološke tipove" (kojih je ponašanje uvjetovano specifičnim društvenim okolnostima i bez obzira na Jablenskog i suradnike, koji svjedoče o identičnim znakovima poteškoća izbjegličke psihosocijalne adaptacije, nezavisno o kulturnim razlikama, Vizek-Vidović s pravom ističe kako na prognanike ne možemo gledati kao na homogenu skupinu od koje uz manja odstupanja valja očekivati ujednačeno očitovanje znakova stresa (1992-157). Prema toj autorici, način doživljavanja i suočavanja s prijetnjom i reagiranje na stresnu situaciju uvjetovani su i situacijskim činiteljima (primjerice, iznenadnošću i intenzitetom prijetnje, dužinom izloženosti prijetnji, blizinom ili neminovnošću zloknog događaja) i predispozicijskim (fizičkim i psihičkim) činiteljima - tjelesnom konstitucijom, kondicijom, zdravljem, strukturom motivacije, obrambenim psihodispozicijama, stupnjem prethodne pripremljenosti na ponašanje u izvanrednim okolnostima, osobinama ličnosti itd. Prognanstvo će, prema tome, teže podnijeti (i s težim posljedicama) osobe narušena zdravlja, kao i oni kojima su temeljni životni motivi i vrijednosti narušeni, koji teško podnose neizvjesnosti, koji su skloni povlačenju u sebe i rezignaciji, emocionalno nestabilne osobe, ovisne o drugima, osobe s nižim pragom tolerancije na frustracije i sl.

Iako je prognanstvo nedvojbeno jedan od najtežih oblika psihosocijalnoga stresa za sve ljude, među najranjivije skupine svakako možemo ubrojiti djecu. Ljiljana Moro i Vesna Vidović (1992-163) navode da su u svom istraživanju psihičkih poteškoća u prognane djece (prije inače prosječno psihički zdrave) najčešće sretali: teškoće hranjenja (odbijanje hrane, slab tek, mnogo rjeđe pretjeranu potrebu za hranom), strahove vezane za traumatska iskustva (od iznenadno jakih zvukova ili buke koja podsjeća na pucnjavu, strah od sirena, od nepoznatih osoba), posebno izražene noćne strahove ili noćne more, pojačane separacijske strahove. Jedan od najtežih emocionalnih problema u svim ratovima, pa tako i u ovom našem, bile su separacije (zarobljeništvo, koncentracijski logori. Opširnije vidi u E. Klain, Ponašanje ljudi u ratu (1992) (iako su u izbjeglištvu redovito bili barem s jednim od roditelja, pa i još s nekim bližnjim), osjećaj izgubljenosti, bespomoćnosti, sumnjičavosti i nepovjerenja, "starmalosti" (prividnu odraslost i ozbiljnost u ponašanju) i gubitak interesa. I ove autorice, slično kao Mesić, prognane osobe svrstavaju u skupine (ovisno o ratnom iskustvu i uočenim psihičkim tegobama), pa tako u prvu skupinu svrstavaju izbjeglice koji su se od anticipiranih traumatskih doživljaja zaštitili tako što su na najmanji znak opasnosti otišli na sigurnije mjesto, u drugu skupinu one koji su bili izloženi duševnom i, djelomično, tjelesnom zlostavljanju, u treću prognanike koji se pokušavaju priviknuti na doživljenu traumu, u četvrtu one koji su svoje mjesto prebivališta napustili u času kada su se branitelji mjesta "povukli na rezervne položaje" i u petu skupinu, one koji su se morali nakon duže izolacije, dužeg boravka u podrumu, probijati iz okruženja (1992-164-166).

Narcisa Sarajlić (1991-37) ukazuje da se i u uvjetima normalnoga (neratnoga) življenja gdje kad nađemo u situacijama na koje negativno čuvstveno reagiramo (distresom i stresom), a nekmoli u ratu. U visokorizične situacije ona, primjerice, svrstava separaciju, gubitak bližnjega, uništenje materijalnih dobara, strah od gubitka ili gubitak dijela tijela i u krajnosti strah od smrti. Većini (ili, nažalost, svim!) tim rizicima bili su izloženi i naši ispitanici. Djeca!

Govoreći o emocionalnim problemima prognane (sic!) djece Ljiljana Moro (1991-50) ističe da su u našoj ratnoj situaciji posebno istaknuti rizici po život djeteta ili opasnosti po život njegovih najbližih, te opasnost od odvajanja članova obitelji i od rušenja doma. Osim što je djetetu u ratu ugrožen tjelesni integritet, ono je izloženo većoj ili manjoj psihičkoj traumi i stresu, kao posljedici kontinuirane izloženosti zastrašujućim događajima.

Na kraju bi valjalo spomenuti i nalaze Muačevića (1991), prema kojima su emocionalne reakcije djece na evakuaciju nešto učestalije u dječaka nego u djevojčica. "Rasap normalne svakodnevice", kako dijete normalno doživljava prognanstvo ili izbjeglištvo, daje se djelomično neutralizirati prisutnošću majke ili, što je manje povoljno, druge bliske odrasle osobe koja će se u zbjeugu o njemu brinuti (Budanko, 1991).

Problem i cilj istraživanja

U svezi s aktualnom izbjegličko-prognaničkom dramom u Hrvatskoj, u kojoj svoju tragičnu ulogu imaju djeca kao pretežiti sloj, želja nam je ustanoviti i svjedočiti njihove psihičke poteškoće izazvane ratnim zbivanjima, bez obzira što rat još traje i što će traumatski događaji koje su preživjela i kojima su sada izložena još utjecati na njihov psihički razvoj.

Probleme istraživanja mogli bismo formulirati ovako:

1. Ispitati postoji li povezanost psihičkih smetnji i nekih društvenih okolnosti u djece prognanika/izbjeglica.
2. Ispitati kongruentnost dječjih i roditeljskih odgovora o psihičkim smetnjama djece prouzrokovanih bijegom/progonom i životom izvan obiteljskog doma.
3. Ispitati razlikuju li se prognana djeca (iz Hrvatske) od izbjegle djece (iz Bosne i Hercegovine) prema psihičkim smetnjama.

Uzorak i postupak

U skladu s ciljem i problemima istraživanja uzorak ispitanika bila su nam "prognana" djeca iz Hrvatske i izbjegla djeca iz Bosne i Hercegovine. Prva skupina brojila je 110 ispitanika, a druga 91. Zbog financijskih i organizacijskih razloga odlučili smo se za prigodni - slučajni uzorak, što znači da smo svjesno ostavili upitnom njegovu reprezentativnost. Ona je takva ne samo zbog postupka uzorkovanja, nego i stoga što su naši ispitanici iz ograničenog broja ugroženih područja (Vukovara, Nove Gradiške, Kostajnice, Slunja, te još nekih krajeva

središnje Hrvatske i Bosne) i svi su u istom tipu zajedničkoga smještaja (radničke barake i đučki dom). Uzorkom su, naime, obuhvaćena djeca na brizi "Caritasa" Katoličke župe "Duh Sveti" na Jarunu, u radničkim barakama "Industrogradnje" u Sopotu - Erlichova 15, te u đučkom domu Građevinskog školskog centra; sve u Zagrebu. U uzorku, dakle, nemamo djece iz Dalmatinske zagore, Like, Baranje, Hercegovine; nemamo ih smještenih u hotelima i privatnim stanovima, a nisu alikvotno zastupljeni ni prema dobi i spolu. No, i pored svih navedenih ograda, smatramo da će rezultati dobiveni i na ovakvom uzorku biti indikativni, a ne mislimo ih generalizirati.

Struktura uzorka ispitanika (N=201) jest ovakva: prema statusu - "prognanika" 110, izbjeglica 91, prema spolu - dječaci 103, djevojčice 98, prema dobi - do 7 godina 54, 8-13 godina 109, 14 i više godina 38.

Uz prognanu/izbjeglu djecu ispitali smo i njihove roditelje/skrbnike (uglavnom majke).

U svrhu istraživanja sastavili smo posebni Upitnik za ispitanike i posebni Upitnik za roditelje. Anketiranje (standardizirano intervjuiranje) obavljano je pojedinačno, a provedeno je u ljeto 1992. Uz anketni dio, istraživanje je obuhvaćalo i liječnički pregled djece i razgovor liječnika s roditeljem (zdravstveni dio).

Rezultati i rasprava

Iako na opažene psihičke tegobe naših ispitanika mogu djelovati i okolnosti u kojima žive u zbjegu, primjerice, osjećaj nostalgije za zavičajem može biti popraćen utučenošću, poremećenim spavanjem, anoreksijom, stanjem anksioznosti, melankolije, depresivnosti, nostalgija se baš tako i manifestira. Opširnije vidi u: Klain (1992:141) od posebnog su ipak značenja traumatska i stresna iskustva nastala prije dolaska u sigurnost. Pitali smo, stoga, čega ih je najviše bilo strah prije odlaska iz stalnoga mjesta prebivanja. Odgovore svih ispitanika (N=201) poredali smo prema učestalosti, a poslije smo ih analizirali i prema kriterijskim varijablama (prema prognaničko/izbjegličkom statusu, prema početku izbjeglištva, odnosno dužini prognaničko/iseljeničkog staža, te prema dobi i spolu.

Tablica 1.

Poredak navedenih razloga strahova (izvora)	%
- Topovske granate i stalna pucnjava u okolici	52,9
- Avionski napadi i zračne uzbune	35,3
- Stalne priče ukućana i susjeda o opasnostima	19,6
- Prijetnje naoružanih ljudi	18,3
- Ranjeni i mrtvi u naselju	18,3
- Vijesti iz novina i sa RTV o zlodjelima	11,8
- Zapaljene kuće i gospodarske zgrade	9,2
- Maltretiranje i/ili uhićenje ukućana/susjeda	6,5
- Ostalo	5,9

Svega 13,7% ispitanika izjavilo je da nije doživjelo nikakav osobit strah zbog ratnih događanja oko njih. Iznenađuje da su prijetnje naoružanih ljudi, a poglavito ranjeni i mrtvi, te zapaljene stambene i gospodarske zgrade, pa i maltretiranje i uhićenje najbližih, u djece izazvali relativno rijetko strah. To je utoliko čudnije jer je na jedno drugo pitanje 43,1% djece izjavilo da je prije bijega u naselju bilo žrtava (40,5% kaže da nije bilo, a 16,3% to ne zna), te da je dobar broj ispitanika posvjedočio kako im je kuća/stan zapaljena. (Na pitanje čega im je najviše žao u mjestu iz kojeg su morali otići, 81,3% prognanika i 46,9% izbjeglica navodi baš kuću/stan!?) Takva struktura čestoće dječjega straha zasluživala bi nedvojbeno produbljenije istraživanje.

Inspekcijom rezultata utvrdili smo da je statistički značajno veći postotak prognanika nego izbjeglica doživio strah zbog avionskih napada i zračnih uzbuna, te paljenja kuća i gospodarskih zgrada, dok su - obrnuto - u značajno većem broju izbjeglice preživjele strah od vijesti iz novina, s radija i televizije. Fazni pomak u početku patnji jednih i drugih (agresije na Hrvatsku, pa potom na Bosnu i Hercegovinu) objašnjava dobro smjer tih razlika, jer ih srećemo i prema kriteriju početka prognanstva/izbjeglištva. Gledano prema spolu, ispitanici se ne razlikuju u razlozima preživljena straha, a prema dobi jedina statistički značajna razlika utvrđena je u modalitetu "bez doživljenog straha" ("neustrašljiviji" su stariji od mlađih), te zbog paljenja kuća i gospodarskih zgrada (istoga smjera razlike).

Tablica 2

Utvrđene statistički značajne razlike i kontingencija

Kriterij i varijabla	χ^2	df	p	C
a) Izbjegličko prognanički status				
- avionski napadi i zračne uzbune	22,13	2	0,01	0,3555
- paljenje kuća i gospodarskih zgrada	5,97	2	0,05	0,1938
- vijesti iz tiska i sa RTV	16,53	2	0,01	0,3123
b) Datum početka prognanstva/izbjeglištva				
- avionski napadi i zračne uzbune	15,57	2	0,01	0,3039
- vijesti iz tiska i sa RTV	18,41	2	0,01	0,3278
c) Dob ispitanika				
- paljenje kuća i gospodarskih zgrada	12,53	2	0,01	0,2752
- ništa ga osobito nije prestrašilo	12,04	2	0,01	0,2701

Polazeći od toga da će prethodno doživljeni stresni doživljaji na djecu utjecati i u sigurnim uvjetima življenja (moguće i potkrijepljeni nepovoljnim životnim uvjetima u zbjegu) pitali smo ispitanike koliko u sebe zapažaju promjene u ponašanju u odnosu na prijašnje. Odgovore ispitanika o uočenim promjenama poredali smo prema učestalosti.

Tablica 3

Samoopažene psihičke tegobe prognanika/izbjeglica (u postotku)

Izraženije	Ukupno	Hrvatska	BiH
Stalni osjećaj napetosti	53,6	58,24	46,77
Osjećaj bezvoljnosti,povlačenje,apatija	52,3	57,14	45,16
Nemiran,isprekidan,san; ružni sni	39,2	40,66	37,09
"Bezrazložan" osjećaj straha	35,3	32,97	38,71
Razdražljivost,svadljivost	30,7	37,36	20,97
Sumnjičavost,nepovjerenje u druge	25,5	23,08	29,03
Bijes,agresija,nasilničko,ponašanje	16,3	18,68	12,90
Neke druge smetnje	5,2	rijetke	

Iz tablice je očito da u većini vrsta tegoba "prednjače" prognanici iz Hrvatske (iznimke su: "bezrazložan" strah i nepovjerenje u druge). Drugim riječima psihičke tegobe ispitivanje djece veće su i po intenzitetu i po raznovrsnosti u prognanika nego u izbjeglica. Rat je, očigledno, značajnije traumatizirao prve od potonjih.

Čini nam se ovdje zanimljivim navesti jednu usporedbu. V. Muečević navodi podatke Gregoria Belenky (1983) o psihijatrijskim simptomima o kojima su izvjestili izraelski vojnici za vrijeme rata u Libanonu 1982. Zanimljivost je u tome da su tu najčešće uočeni simptomi skoro podudarni s onima koje smo mi registrirali u ovom našem istraživanju:

Belenky		Naše istraživanje	
Anksioznost	56%	Stalni osjećaj napetosti	53,6%
Depresivni efekt	38%	Bezvoljnost, apatija	52,3%
Poremećaj sna	34%	Nemiran san, ružni sni	39,2%
Strah - određeni i neodređeni	34%	"Bezrazložan" osjećaj straha	35,3%
Društveno otuđenje - odvajanja od drugih	24%	Razdražljivost, svadljivost	30,7%
Reakcija konverzije	22%	Sumnjičavost, nepovjerenje u druge	25,5%

Kako vidimo, podudarnost je velika ne samo u naravi zapaženih simptoma nego i u njihovoj čestoci. Radi li se ovdje o slučajnosti, ili je posrijedi logična struktura pojavljivanja psihičkih tegoba u sličnim ratnim okolnostima, valjalo bi provjeriti daljnjim istraživanjem.

I ovdje smo, kao i prethodno, križali rezultate s kriterijskim varijablama. Najveću diskriminativnu vrijednost pokazala je varijabla "prognaničko izbjeglički status", jer smo prema njoj u svim zavisnim varijablama našli statistički značajne razlike (većinom na razini rizika manjoj od 1%). Smjer razlika, pa čak i njihovu relativnu veličinu, dade se vidjeti iz prethodne tablice postotaka. Prema početku izbjeglištva ispitanici se statistički značajno razlikuju u varijablama: razdražljivost-svadljivost, sumnjičavost-nepovjerenje u druge, te nekim drugim psihičkim smetnjama, s tim što su one uvijek izraženije u djece s dužim izbjegličkim statusom. Promatrano prema dobi, u mlađih ispitanika značajno je češći "bezrazložan" strah, a u starijih stalni osjećaj napetosti. Razdražljivost-svadljivost, te bijes, agresija i nasilničko ponašanje značajno više karakterizira muške nego ženske ispitanike.

Tablica 4

Utvrđene statistički značajne razlike i kontingencija

Kriterij i varijabla	χ^2	df	p	C
a) Izbjegličko - prognanički status				
- "bezrazložan" osjećaj straha	8,83	2	0,01	0,2336
- stalni osjećaj napetosti	8,34	2	0,01	0,2274
- razdražljivost,svadljivost	12,29	2	0,01	0,2727
- bijes,agresija,nasilničko ponašanje	9,66	2	0,01	0,2437
- bezvoljnost,povlačenje,apatija	11,29	2	0,01	0,2622
- sumnjičavost,nepovjerenje u druge	10,94	2	0,01	0,2584
- teškoće spavanja,noćne more	6,04	2	0,05	0,1949
- ostale smetnje	13,10	2	0,01	0,2808
b) Početak prognanstva/izbjeglištva				
- razdražljivost,svadljivost	14,64	2	0,01	0,2955
- sumnjičavost,nepovjerenje	10,97	2	0,03	0,2587
- ostale smetnje	12,22	2	0,02	0,2719
c) Dob ispitanika				
- "bezrazložan" strah	12,04	2	0,02	0,2701
- stalni osjećaj napetosti	13,56	2	0,01	0,2854
d) Spol ispitanika				
- razdražljivost,svadljivost	6,19	2	0,05	0,20
- bijes,agresija,nasilničko ponašanje	10,73	2	0,01	0,26

Iako se dobiveni Pearsonovi koeficijenti kontingencije (C) mogu nekome činiti niskima (svi su niži od 0,30), valja ipak spomenuti da ih moramo promatrati u odnosu na maksimalnu teoretsku vrijednost, i da su i ovakvi značajni (jer je i njima pripadajući χ^2 značajan). To znači da smo našli dovoljno značajnih sukladnih veza između zavisnih i kriterijskih varijabli (poglavito "izbjegličko prognaničkog statusa"). Smjer pojedine sukladnosti već smo naznačili govoreći o statističkoj značajnosti razlike (χ^2).

Dječje samoopažanje emocionalnih promjena u zbjegu u odnosu na prijašnje stanje usporedili smo s roditeljskim opažanjem tih promjena. (Korelacija je izračunana na razini skupina - ispitanici/roditelji, a ne pojedinačnog srodstva.)

Tablica 5

Emocionalne dječje promjene (samoopažanje i roditeljski iskaz) (postotak i rang)

Emocionalna stresna reakcija	Ispitanik		Roditelj	
	%	Rang	%	Rang
- stalni osjećaj napetosti	53,6	I.	44,4	II.
- osjećaj bezvoljnosti,povlačenje	52,3	II.	32,2	V.
- nemiran san,ružni sni	39,2	III.	33,3	IV.
- "bezrazložan" osjećaj straha	35,3	IV.	42,2	III.
- razdražljivost,svadljivost	30,7	V.	51,1	I.
- sumnjičavost,nepovjerenje u druge	25,5	VI.	27,8	VI.
- bijes,agresija,nasilničko ponašanje	16,3	VII.	20,0	VII.
- druge smetnje ponašanja	5,2	VIII.	17,3	VIII.

Spearmanov koeficijent rang korelacije $r_s=0,50$

Iz gornje tablice evidentna je visoka suglasnost djece i njihovih roditelja o psihičkim tegobama koje se manifestiraju u djece u zbjegu. Najveću diskrepanciju susrećemo u varijabli "razdražljivost/svadljivost", a možemo je objasniti većom kritičnošću roditelja spram takvih normalnih i inače uobičajenih dječjih reakcija. Zaključujući po poznatom statističkom pravilu, prema kojem, kada se smanjuje varijabilitet - smanjuje se i korelacija, imamo pravo zaključiti da je na individualnom planu slaganje između dječjeg samoopažanja i roditeljskog uvida u nastale promjene još i veće od ovdje izračunatog.

Što se tiče promjena u dječjem ponašanju u zbjegu u odnosu na prijašnje u zavičaju, više od trećine roditelja još spominje njihovu plaćljivost, uvredljivost (37,7%) i neposlušnost, svojevoljnost (35,5%). Obrnuto, manje od 1% ispitanika ponašanje roditelja spram njih ocjenjuje kao "redovito strogo" i daljnjih 17% kao "nervozno". Majke su u velikom broju, dakle, pažljive i samozatajne i u ovim (i za njih!) vrlo teškim i nenormalnim uvjetima.

Pitali smo, na kraju, roditelje kakve će, po njihovu mišljenju, ostaviti trajnije posljedice prognanstvo/izbjeglištvo na psihički život njihove djece. Više od polovice (53,6%) roditelja se nada da će sve proći bez ozbiljnijih posljedica, 26,8% se ipak boji da će doživljene neugodnosti njihova djeca dugo pamtit, a gotovo 20% strahuje da će doživljeni šokovi djece tražiti dugi oporavak. Križanje tih odgovora s kriterijskim varijablama nisu pokazala statistički značajne razlike, izuzev prema spolu ($\chi^2=8,25$ značajan na razini od 2%). Naime, prema roditeljskim izjavama proizlazi da su psihičke tegobe dječaka znatno ozbiljnije nego djevojčica i da će im trebati duži oporavak. Razlike prema dobi ispitanika, prema prognaničko izbjegličkom statusu i prema početku prognanstva/izbjeglištva statistički nisu značajne.

Zaključak

1. Osnovni izvori straha prognane djece iz Hrvatske bili su zrakoplovni napadi i zračne uzbune, te paljenje kuća i gospodarskih zgrada, a izbjegle djece iz Bosne i Hercegovine vijesti sredstava javnog priopćavanja. U tom pogledu među njima postoji statistički značajna razlika.

2. Statistički značajne razlike u izvorima straha nađene su i prema početku prognanstva/izbjeglištva, te dobi ispitanika.

3. Sukladnost tih kriterijskih varijabli i izvora straha, iako nije osobito visoka (ni u jednom slučaju koeficijent kontingencije ne prelazi vrijednost od 0,3555) statistički je značajna.

4. Najizraženije emocionalne smetnje i u prognane i u izbjegle djece jesu "stalni osjećaj napetosti" i "osjećaj bezvoljnosti, povlačenja u sebe, apatije". Inače, većina vrsta emocionalnih tegoba izrazitija je u prognaničke nego u izbjegličke djece. Najveću diskriminativnu vrijednost, dakle, pokazala je kriterijska varijabla "prognaničko izbjeglički status", jer smo prema njoj u svim izvorima straha (zavisnim varijablama) našli statistički značajne razlike.

5. Neke statistički značajne razlike našli smo u izvorima straha i prema drugim kriterijskim varijablama (prema početku izbjeglištva/prognanstva u razdražljivosti-svadljivosti, sumnjičavosti-nepovjerenju u druge, te nekim drugim psihičkim smetnjama izraženijim u djece s dužim izbjegličkim statusom; prema dobi - u "bezrazložnom" strahu mlađih i stalnom osjećaju napetosti starijih ispitanika, te prema spolu - u razdražljivosti-svadljivosti, te bijesu, agresiji i nasilničkom ponašanju izrazitijim u muških nego ženskih ispitanika).

6. Između samoopažanih dječjih emocionalnih promjena u izbjeglištvu i roditeljskih izjava o njima postoji značajna statistička povezanost i na razini skupina (svi roditelji prema svojoj djeci, bez obzira na individualno srodstvo).

7. Većina roditelja ocjenjuje da će gorka dječja iskustva bijega iz zavičaja i dolaska u novu sredinu proći bez ozbiljnijih trajnijih posljedica, iako znatnih 20% strahuje da će stresni doživljaji djece zahtijevati dugi oporavak. U tom su smislu dječaci rizičnija skupina nego djevojčice.

Literatura

Ajduković, Marina (1991). "Psihosocijalne potrebe prognanika", *Žena*, 49 (4-6), str. 14-22.

Jablensky, A., Marsella, A.J., Ekblad, S., Janson, B., Lennart, L.(1991). The First International Conference on the Mental Health and Wellbeing of the World's Refugees and Displaced Persons. *Stress Research Report*. Nr. 229.

Klain, Eduard (1992). "Ponašanje ljudi u ratu", u: *Ratna psihologija i psihijatrija*, ur. Eduard Klain, Zagreb: Glavni sanitetski stožer Republike Hrvatske, str. 12-16.

Mesić, Milan(1992). *Osjetljivi i ljuti ljudi - Hrvatske izbjeglice i prognanici*, Ured za prognanike i izbjeglice Vlade Republike Hrvatske i Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.

Moro, Ljiljana (1991). "Emocionalne reakcije prognanih osoba", u: *Uvod u ratnu psihologiju i psihijatriju*, gl.ur. Eduard Klain, Zagreb: Ministarstvo zdravstva Republike Hrvatske i Odjel za psihologiju i psihijatriju pri Glavnom stožeru saniteta Republike Hrvatske, Zagreb, str. 47-52.

Moro, Ljiljana i Vidović, Vesna (1991). "Psihičke promjene u djece i odraslih prognanika", u: *Uvod u ratnu psihologiju i psihijatriju*, gl.ur. Eduard Klain, Zagreb, str. 162-171.

Muačević, Vasko (1991). "Najvažniji psihijatrijski poremećaji u posebnim uvjetima", u: *Uvod u ratnu psihologiju i psihijatriju*, gl.ur. Eduard Klain, Zagreb, str. 31-36.

Sarajlić, Narcisa (1991). "Stres i akutna psihosomatska reakcija u ratu", u: *Uvod u ratnu psihologiju i psihijatriju*, gl.ur. Eduard Klain, Zagreb, str. 37-42.

Stein, B.N. (1986). "Durable solutions for developing country refugees", *International Migration Review*, 20, br. 2, str. 264-282.

Vizek-Vidović, Vlasta (1992). "Psihološki aspekti prognostva", u: *Ratna psihologija i psihijatrija*, ur. Eduard Klain, Zagreb, str. 156-161.

PSYCHIC SUFFERING AMONG EXPELLED AND REFUGEE CHILDREN

SUMMARY

Negative emotional reactions, based on cognitive evaluation of individual war danger, appeared in the surveyed displaced and refugee children still while they were at their home and continue to show up during their exile. The most evident emotional disturbances are expressed in the constant feeling of tension, listlessness, withdrawal into oneself, apathy. Displaced children show the majority of these hardships more explicitly than refugee children. This is understandable with regard to the variety of main sources of fear of the formers and the latters (plane attacks and air alarms, burning of housing and farm buildings in comparison to disturbed news of mass media). Age, sex and length of the children's refugee status also distinguish the perception of danger and children's emotional and behavioral reaction to it. Significant connection between children's self-discovered emotional changes and parents' statements about them was established. Yet, most parents consider the children's acute disturbances to disappear without almost any serious permanent consequences and, in this respect, the boys are more risky group than the girls.